

Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban

A laikusok biztosan, de talán még a gyakorló pedagógusok közül is néhányan csodálkoznának azon, hogy az a tankönyv, amely az iskolai munka mindennapos használati eszköze, a második világháború vége óta ankétok, szemináriumok, konferenciák, számos tanulmány témája, sőt, az utóbbi két évtizedtől egy dinamikusan fejlődő új tudományág, a tankönyvkutatás tárgya is. Jelen írás arra keresi a választ, hogy milyen történeti-társadalmi környezetben és milyen társadalmi-politikai igények eredőjeként született meg a nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalom, az elméleti és módszertani útkeresés milyen tankönyvelemzési modelleket teremtett, a kutatástipológia hol jelöli ki a tankönyvkutatás tudomány-rendszer-tani helyét, s jelenleg milyen dimenziók mentén halad a nemzetközi tankönyvkutatás.*

Történeti háttér

A tankönyvelemzés igénye először a 19. században a béke- és szocialista mozgalmak keretein belül merült fel. A kutatók már akkoriban tudatában voltak annak, hogy a tankönyveknek írójuk kifejezett szándéka ellenére különböző hibáik, torzításaik, üzeneteik lehetnek. Ez különösen a történelem-, földrajz-, nyelv-, irodalom- és állampolgári ismeretek tankönyvek esetében volt így, ahol már akkoriban is pontosan kimutathatók voltak a nemzeti előítéletek, a rejtett vagy éppen egészen tudatos ellenségek, a saját nép és nemzet túlzó dicsőítése, más népek lenézése, megszólása. Különösen az első világháborúnak Európa nemzeteit véresen megosztó tapasztalatai váltottak ki olyan reakciót, amely végül elvezetett egy pedagógiai-tudományos megalapozású tankönyvrevíziós mozgalomhoz. A Népszövetség keretein belül nemzeti és nemzetközi bizottságok jöttek létre, amelyek élénk kapcsolatban álltak az egyes országok tanáregyesületeivel.

Az első világháború utáni évek tankönyvrevíziós mozgalomában a tanárszakszervezetek jártak élen. Különösen a történelemtanárok voltak igen kezdeményezőik; 1926-ban például francia és német kezdeményezésre Amszterdamban létrejött egy szervezet, amely a béke érdekében a tankönyvek megjavítását tűzte ki célul, illetve 1918-ban a francia történelemtanárok huszonhat elemi iskolai olvasó- és történelemlétkönyvet – azok végletesen sovíniszta tartalma miatt – indexre tettek, és felszólították tanártársaikat, hogy ne vásárolják meg azokat a tankönyveket, amelyek dicsőítik a háborút és gyűlöletre nevelnek. A felhívás sikeres volt: a kiadók visszavonták ezeket a kérdéses tankönyveket.

A második világháború végén – a győztes szövetségesek politikai akaratától támogatva – újabb lendületet kapott a tankönyvrevíziós mozgalom, most már az UNESCO égisze alatt és deklarált célként a nemzetközi megbékélés, a szolidaritás szolgálatában. A bizottságok munkájában nagy szerepe volt a braunschweigi történésznek, *Georg Eckertnek*, aki

* A Braunschweigi Nemzetközi Tankönyvkutató Intézetben folytatott kutatásaimat a Janus Pannonius Tudományegyetem, a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, valamint a Kümpers Alapítvány támogatta. A nemzetközi szakirodalmat 1998 decemberéig tekintetem át.

német részről szorgalmazta az iskolai munka, azon belül is a történelemtanítás összehangolását. Hatalmas szervezőmunkával számtalan nemzetközi kutatót, gyakorló tanárt nyert meg, s kezdeményezte a történelem- és földrajz-könyvek nemzetközi cseréjét, a tankönyvrevízió ajánlásainak kidolgozását. (1) Törekvései középpontjában az a szándék állt, hogy a történelem-könyvek lapjain szorgalmazzák a valamikori háborús ellenfelek kibékítését.

Az a vélemény talán túlzás, hogy a francia–német megbékélést (1963) a két ország történelemtankönyveinek összehasonlító elemzése alapozta meg, tény azonban, hogy a második világháború után különösen nagy publicitása és közvéleményformáló szerepe volt a tankönyvek tartalmának. A potsdami egyezménynek a megszállt Németország „re-education”-jára vonatkozó megállapításai, valamint az UNESCO 1949-ben kiadott kézikönyve olyan általános gondolatokat fogalmazott meg, amelyek mind a tankönyvelemzés céljainak, mind pedig az elemzés kritériumainak hosszabb időre kijelölték a kereteit. (2)

A nemzetközi tankönyv egyeztető munka mérföldköveit jelentették a francia–német egyeztető tárgyalások (1951), valamint a német–lengyel (1976) és a német–izraeli tankönyvajánlások dokumentumai (1985). A közel harminc ország között e nemzetközi tankönyv egyeztető munkában Magyarország 1982-től vett részt.

A tankönyvmozgalomnak ez az első, „klasszikusnak” nevezhető korszaka az 1970-es évek végéig tartott. Ezt az időszakot első sorban az „UNESCO-szemináriumok” keretén belüli bilaterális tankönyv egyeztető munkálatok, kölcsönös tankönyvcserék, továbbá tankönyvegyezmények megkötése, majd a tankönyvelemzés intézményes kereteinek kiépítése jellemezte. Ezt az időszakot inkább a tankönyvrevízió, a tankönyvegyeztetés, a tankönyvjavítás kifejezés illeti, kevésbé a tudományos igényű tankönyvkutatás. A tankönyvelemzések kivétel nélkül a tankönyvek tartalmára (tárgyi tévedések, torzítások, rejtett előítéletek) irányultak, és egyáltalán nem foglalkoztak a tankönyvek társadalmi, politikai, szociológiai, kommunikációelméleti, médiapedagógiai, gazdasági stb. kérdéseivel. A fő feladat az abban való megállapodás volt, hogy a tankönyvek lehetőleg igaz tényeket, helyes állításokat tartalmazzanak, a fogalmak egyértelműek legyenek, hogy a dolgok ferdítés nélkül, s lehetőleg a maguk sokféleségében, összetettségében kerüljenek bemutatásra.

A hetvenes évek végétől a tankönyvkutatás helyzete lényegesen megváltozott. *Karl-Ernst Jeismann* 1979-es programadó cikkében a klasszikus korszak lezárultát három tényezővel magyarázta (3):

1. a tankönyv elveszítette az oktatásban betöltött addigi egyértelműen vezető szerepét, a nyomtatott és audiovizuális eszközök megjelenésével és elterjedésével a tanítás eszközeinek egyike – bár továbbra is a legfontosabbika – lett csupán;

2. a neveléstudományok terén lezajlott fejlődés eredményeként módosultak a tanulás-kapcsolatos elképzelések, és a hangsúly a tananyagorientált tanításról fokozatosan áthelyeződött a tanulóorientált oktatásra, amely tovább relativizálta a tankönyv pozícióját;

3. a tankönyvvel és tanúlással kapcsolatos felfogások módosulásával változott a kutatás tárgya is, a tankönyv fogalma taneszköz irányába bővült, és ezzel összefüggésben a tankönyvmunka eddigi defenzív jellege háttérbe szorult, a tankönyvrevízió, illetve a hatvanas évekre jellemző „tankönyvháborúk” (4) fokozatosan átadták helyüket a tényleges tankönyvkutatásnak.

A hetvenes évek végétől napjainkig tartó időszak legfőbb jellemzője tehát, hogy a bilaterális, zömmel tartalomorientált tankönyvrevíziós együttműködést multilaterális kutatási projektek váltották fel. Ezek a projektek a nemzetközi szervezetek (UNESCO, Európa Tanács) hathatós támogatását élvezik. A problémaorientált projektek között olyan témák szerepelnek, mint az Európa-kép az európai földrajz- és történelemtankönyvekben, a környezeti nevelés, a multikulturális nevelés, az emberi jogok.

Ugyancsak e második korszak módszertani újdonsága, hogy a különböző tankönyvkutató műhelyek (a nyolcvanas évek második felében) megalkották az első, a gyakorlatnak szánt és a tankönyvek megítélését segítő „értékelő kérdőíveket” (Beurteilungsraster,

Checkliste). Három ilyen raszter kapott szélesebb nyilvánosságot, közülük kettőt német, egyet pedig osztrák kutatók állítottak össze. (5) A bielefeldi és reutlingeni raszter a társadalom- és állampolgári ismereti tankönyvek megítélésére készült, a tankönyvek szaktudományos és didaktikai minőségére, ideológiai elemeire és értékítéleteire, valamint külső és belső megformálására, a „design”-re kérdezek rá. A kérdések sokasága miatt ezek az elemző raszterek azonban inkább a tudományos tankönyvelemzés és a tankönyv engedélyező hatóságok számára jelentenek hatékony alapanyagot. Összegezve megállapítható, hogy mindhárom raszter közös jellemzője, hogy kérdéskatalógusuk annyira differenciált, hogy az a mindennapi iskolai munkában nehézkesen vagy egyáltalán nem használható. A tankönyvelemző raszterek nagy ellentmondása – és ez egyben a tankönyvkutatás és tankönyvjóvá-hagyás minduntalan visszatérő és eddig fel nem oldott dilemmája is –, hogy minél inkább meg akar felelni valamelyik elemző apparátus a tudományosság kritériumának, annál összetettebb kategória-rendszer kell kiépítenie. Ugyanakkor ez a több- és mély rétegű elemző rendszer a gyakorlatban nem alkalmazható, a raszterek használhatósága fordítottan arányos differenciáltságukkal.

Ha abból a szempontból tekintjük végig a nemzetközi tankönyvkutatás helyzetét, hogy hol és mely országokban nagyobb intenzitásúak, illetve hol működnek tankönyvkutató intézetek, akkor első helyen mindenképpen Németországot, valamint Ausztriát kell megemlíteni, bár folyik tankönyvkutatás az USA-ban, Norvégiában, Észtországbán, Svédországban és Franciaországban is. A német (és másodsorban angol) nyelvű szakirodalom dominanciájában nagy szerepet játszanak azok a (német és osztrák) tankönyvkutató intézetek, amelyek közül kiemelkedik a braunschweigi Institut für Internationale Schulbuchforschung. Az Intézet tudományos szervező tevékenységével, tanácskozásaival, kiadványaival kanalizálja az egyes országokban folyó kutatásokat, az Intézetben működő könyvtár pedig (a világ közel 90 országának 130 000 történelem-, földrajz-, nyelvtankönyve található itt) egyben az Európa Tanács védnöksége alatt álló nemzetközi tankönyvcentrum is.

Tankönyvkutatás: van-e elmélete?

„Nincs olyan tudomány, hogy »összehasonlító tankönyvelmélet«... sem módszertana, sem didaktikája nincs a tankönyvmunkának, inkább pragmatikus tevékenység.” (6) Nincs a tankönyvirodalomban még egy mondat, amelyet ennyiszor idéztek volna, mint *Otto-Ernst Schüddekopf* rövid és velős megállapítását. Bár kötetek, tanulmányok, disszertációk, hallgatói szakdolgozatok foglalkoznak a tankönyvkutatás elméleti és módszertani kérdéseivel, ennek ellenére még egy 1995-ben keletkezett tanulmány is azt állítja, hogy a tankönyvkutatásnak több szinten is megnyilvánuló deficittel kell szembesülnie. *Peter Weinbrenner* szerint a teoretikus deficit abban áll, hogy nincs kidolgozott és általánosan elfogadott tankönyvelmélet, az empirikus deficit lényege pedig, hogy még mindig nagyon keveset tudunk arról, hogy az oktatási folyamaton belül tanárok és diákok hogyan használják a tankönyveket, de számolni kell a módszertani hiányosságokkal is, ugyanis a tankönyvkutatás számára elengedhetetlenül fontos kategória- és dimenzióképzés eszköztárai, a mérési, az értékelési és beváltás vizsgálatok eljárásai, módszerei sem kidolgozottak. (7) Ezt a véleményt osztja *Jörn Rüsen* is, aki szerint semmilyen empirikus vizsgálat nem áll rendelkezésünkre a tankönyv iskolai felhasználásával, a tanulás folyamatában betöltött szerepével kapcsolatban. Ez a deficit azért is súlyos teher, mert a tankönyvhasználat gyakorlatához kötődő tudás nélkül az egész tankönyvelemzés egyszerűen a „levégőben lóg”. Márpedig addig, amíg valaki össze nem gyűjti és nem rendszerezi a tankönyvvel kapcsolatos, a tanítás folyamatában felhalmozott tudást, arra a kérdésre is csak feltételezéseink lehetnek, hogy például milyen egy jó történelemtankönyv, még akkor is, ha e hipotézisek a szaktudomány(ok) oldaláról érkeznek. (8)

Az 1990-es évek első felében érlelődött meg először a helyzet, hogy közel két évtized tankönyvkutató munkájának eredményeit a kutatók összefoglalják. Addigra nagyot haladt

előre a tankönyvkutatás ügye, számtalan problémafeltáró tanácskozás, workshop szerveződött, cikkek, tanulmánykötetek jelentek meg, sőt egy vaskos kutatási beszámoló is elkészült. Elmaradt azonban a nagy összegző, a szintézist megalkotó monográfia. Bár olvashatunk elméleti és módszertani kérdésekről disszertációkban, komolyabb tartalomelemző monográfiákban is, de kivétel nélkül a bevezető fejezetben és maximum néhány tíz oldalon, tehát nem önálló kutatási témaként.

Az alábbiakban azokat a kézikönyveket mutatjuk be, amelyekben keresztül a kilencvenes évek első felében megjelent európai tankönyvkutatási (zömmel német, kisebb számban angol és francia nyelvű) szakirodalomról, elméleti és módszertani kérdésekről kaphatunk átfogó képet. (9)

Egil B. Johnsen kézikönyvét egyik recenzense a tankönyvelemzéssel foglalkozó kutatók „kötelező olvasmányaként” említi (10). A szerző a bevezetőjében megfogalmazott fő célkitűzésének eleget tett, hiszen a tankönyv irodalmáról és annak kutatásáról valóban széles körű áttekintést ad. Műfaját tekintve a könyv kompendium. A szerző egy rövid bevezetőben sorra veszi a különféle tankönyvkoncepciókat, különbséget téve a schoolbook/Schulbuch (nem didaktikai céllal megírt, de az iskolai oktatásban felhasznált könyv) és a textbook/Lehrbuch (kifejezetten az oktatás számára készült tankönyv) között. Egy következő fejezetben bemutatja a tankönyvkutatás történetét, külön kiemelve a Németországban folyó kutatásokat. A jelenlegi tankönyvkutatások fő területeit az alábbiakban látja: különböző ideológiák vizsgálata a tankönyvekben (zömében tartalomelemzések); a tankönyvek alkalmazása (ezt új kutatási területként minősíti, amely leginkább beválási vizsgálatot jelent); a tankönyvek fejlesztése. (Ez utóbbinál a tankönyveknek a sorozatgyártásukat megelőző gyakorlati kipróbálása mellett érvel.) Johnsen meggyőzően szól arról, hogy a tankönyvelemzés kizárólag a módszertani pluralizmus alapján állhat, és a tankönyvek kialakításánál az indoktrináció elkerülése nem az „értéksemlegességgel”, hanem sokkal inkább az elméleti pluralizmussal érhető el.

A tankönyvkutatás helyzetét a következőképp foglalja össze: néhány ország jó úton halad a tankönyvkutatás intézményesülése felé; továbbra is a tartalomelemzések dominanciája a jellemző; kevés aktivitás mutatkozik a tankönyvek fejlesztése, előállítás és terjesztése terén; több figyelmet kell szentelni a tankönyvek felhasználásának, ezen a téren igen kevés a kvalifikált vizsgálatok száma. Meg kell azonban említeni, hogy miről nem szól ez a maga nemében és műfajában kiváló munka: semmit nem tudunk meg belőle a tankönyvkutatás módszertanáról. Bár az egyes projektek bemutatásakor a szerző megemlíti az alkalmazható módszereket, de egyetlen fejezetet sem szán ennek a témának. Ugyanígy hiányoznak könyvből a tantárgyspecifikus sajátosságok is, holott a tankönyvkoncepciók erőteljesen függenek egyrészt a kliensi (kiadói, szerzői, tanári, szülői) tradícióktól, másrészt az egyes tantárgyak jellegzetes céljaitól, igényeitől. A jelenlegi tankönyvkutatásnak ez a terület is az egyik „fehér foltja”.

A francia tankönyvkutató, *Alain Choppin* 1992-ben jelentette meg a tankönyv múltjával és jelenével foglalkozó kézikönyvét, amelyben alapvetően a francia tankönyveket és a francia tankönyvpiacot vizsgálta. (11) A könyv elsősorban francia forrásokra támaszkodik. A szerző egyik alapító tagja az Association internationale de recherche sur les manuels scolaires-nak, valamint ő dolgozta ki a francia tankönyvkutatási program alapelveit is. Franciaországban 1980 óta az Institut National de Recherche Pédagogique keretén belül folynak a nemzeti tankönyvkutatások és -fejlesztések. Ami a nemzetközi tankönyvkutatást illeti, Choppin a következő fejlődési jelenségekre hívja fel a figyelmet: az elmúlt húsz esztendőben a tankönyvkutatás erőteljes fejlődésen ment keresztül, ami egyrészt altudománnyá szerveződésében, másrészt nemzetközi együttműködésre való „készségében” nyilvánul meg. Ez idáig a tartalomelemzések, azon belül is az ún. témaelemzések domináltak, a jövő azonban inkább a szociológiai és kulturális alapú tankönyvelemzésé lesz. Viszonylag kevés a tankönyvek didaktikai feldolgozottságát kutató elem-

zés; egyáltalán nem folyik például a tipográfiára vonatkozó kutatás. Franciaországban az olyan témák, mint például a tankönyvkiadók története, a viszonylag jól feltárt területek közé tartoznak. (Ez más európai országokra nem mondható el.) Az érdeklődés leginkább az elemi iskolai szintre, és kevésbé a felsőbb évfolyamok tankönyveire irányul. (Ez utóbbi megállapítás igaz Franciaországra, de nem igaz például Németországra, ahol a tankönyvkutatások inkább a felsőbb évfolyamok kiadványaira vonatkoznak, az elemi szint tankönyvelemzései igen ritkák.)

A *Peter Fritzsche* szerkesztésében 1992-ben megjelent tanulmánykötet annak a workshopnak az előadásait jelentette meg, amelyet a Georg Eckert Institut az Európa Tanáccsal közösen rendezett. (12) A tanácskozáson kettős cél fogalmazódott meg: összefoglalni a tankönyvkutatás eddigi eredményeit, másrészt a távlatokat illetően, minimális konszenzust találni. Egyfelől megfogalmazódott a módszertani pluralizmus igénye, másfelől olyan új kutatási témák is felbukkantak, amelyek ez idáig a tankönyvkutatás elhanyagolt területeit jelentették. *Michael Byram* a nyelvkönyvekre, *Alain Choppin* a tankönyvek képanyagára, illetve annak erőteljesebb kutatására hívja fel a figyelmet. *Johnsen* azt vetette fel, hogy módszertani szempontból milyen gyümölcsöző lenne, ha eltérő módszerekkel, eltérő kiindulópontból, más-más tudományelméleti pozícióból és más-más tantárgyak esetében, de ugyanazt a témát vizsgálnák meg.

Modellek a tankönyvek vizsgálatához

A történeti háttér, valamint a tankönyvkutatás általános – nemzetközi – helyzetének bemutatása után most azt vesszük sorra, hogy milyen tankönyvelemző modellekről tudunk számot adni. Előzetesen le kell azonban szögeznünk, hogy „modellről” csak akkor és abban az esetben tudunk beszámolni, amikor és amennyiben a modell megalkotójának kifejezett szándéka és célja az volt, hogy a tankönyvről mint egészről, és annak lehetőleg összes, de legalábbis sokféle (a társadalmitól a gazdaságiig terjedő) szempontjait figyelembe véve hozzon létre egy konstrukciót, amelynek segítségével a tankönyv és a vele összefüggésben levő valóságselemek tanulmányozhatóak. Ezt azért kell előrebocsátanunk, mert majd minden tankönyvelemzés (legyen az kisebb tanulmány vagy terjedelmes monográfia) szinte kötelességszerűen (legtöbbször a bevezető fejezetben) tesz néhány „tisztelektört” a tankönyvkutatás elméleti és módszertani kérdéseit illetően, de csak nagyon kevesen vállalkoznak a rendszerezésre. S ha szigorúan vesszük a „modell” fogalom tartalmát, akkor igazából csak egy kutató koncepciója (*Peter Weinbrenner*) alkot kerek egészet, a többi csak „koncepció-kezdemény”. Ezen előrebocsátott gondolatok szellemében választottunk ki három koncepciót, mindenekelőtt az eltérő megközelítést, illetve a koncepció kifejtettségének mélységét, valamint a megközelítés multidiszciplináris jellegét tartva szem előtt.

A „politikatudományi” tankönyvkutatási modell – STEIN

Gerd Stein koncepcióját a tankönyv hármass (politikai, informáló és pedagógiai) jellegeről legalább olyan sokat idézett és továbbgondolásra serkentő felfogásnak lehet tekinteni (13), mint *Schüddekopf* tankönyvelmélettel, pontosabban annak hiányával kapcsolatos véleményét. A Stein-féle tankönyvmodell a hetvenes évek Németországában született meg, egy olyan időszakban, amikor a német szakmai közvéleményt erőteljesen foglalkoztatták a tudományos (történettudományi, politikatudományi) kérdések, valamint oktatáspolitikai viták (képzési, oktatási, iskolareform). *Stein* vitathatatlan érdeme abban áll, hogy a tankönyvnek, illetve a tankönyvkutatásnak az addigi szűken értelmezett kereteit kitágította, a tankönyvet kiemelte a pedagógia szűk világából és egy tágabb – iskolapolitikai, politikai – dimenzióba helyezte, s ami igazán újdonság volt: megfogalmazta a politikatudományi alapon álló tankönyvkutatás elméleti alapjait, módszertani lehetőségeit.

Koncepciójában Stein először sorra veszi a politikatudományoknak a taneszköz- és médiakutatás irányában megnyilvánuló „absztinenciáját”, érdektelenségét, majd kijelenti, hogy az új típusú tankönyvmunka nem lehet pusztán tartalomelemzés, és nem korlátozódhat a történeti–hermeneutikus szövegelemzésekre sem. Helyette a következő tankönyvkutatási modellt vázolja fel, amelyet „politikwissenschaftliche Schulbucharbeit”-nak, politikatudományi tankönyvmunkának nevez.

A tankönyvnek a szerző szerint hármasszoros dimenziója van:

1. tartalmi dimenzió (a tankönyv mint információhordozó, azaz „Informatorium”);
2. pedagógiai dimenzió (a tankönyv mint didaktikai alapelvek szerint készülő/működő és az oktatási és nevelési folyamatba beágyazott eszköz, azaz „Pedagogicum”);
3. politikai dimenzió (a tankönyv mint a politikai feltételek és viszonyok között ható kommunikációs eszköz, azaz „Politicum”).

A politikatudományi tankönyvmunkának, amennyiben a tankönyvet mint informatóriumot tekintjük, kevésbé kell a tanulási tartalmakat önmagukban vizsgálnia, az ilyen típusú vizsgálatokból amúgy is túl sok van, állítja Stein; sokkal inkább azt a politikai szocializációs hatást kellene kutatni, amelyet ezek az oktatási tartalmak az iskolai munka folyamán kiváltanak. A második esetben a kutatásoknak az egyes tankönyvekben kimutatható didaktikai koncepciók eltérő érdekeire, különbségeire, specifikumaira kell tekintettel lenniük. A harmadik, a politikai dimenzió pedig azt jelenti – és ezt az elemet Stein igen részletesen kifejti –, hogy amennyiben az iskola politikum, a tankönyv nem kevésbé az. Minden, a tankönyv(ek) körül fellángoló vita és kritika egyben az iskola, az oktatás kritikája is. E „Schulbuchschelték” (tankönyvviták) kapcsán kevésbé a tankönyvről mint didaktikai médiumról folyik a szó, hanem sokkal inkább a tankönyvről mint a politikai csatározások és ellentétek tárgyaról, a képzési folyamatok költségvetéséről és az állami oktatáspolitikai egyik lehetséges kontrollszekcióról, tehát valóban politikai kérdésekről. A tankönyv politikai dimenziója leglátványosabban abban a folyamatban vitában érhető tetten, amelyet a szakemberek, pedagógusok, szaktudósok a tanulási tartalmak kiválasztásáról, tehát a tantervi és az oktatási tartalmakról folytatnak. Stein szerint a különböző klienscsoportok minden esetben a „modernizáció”, az „aktualizálás” jelszavát tűzik zászlajukra, amelyek segítségével elvégeznék a tankönyvrevíziót, illetve -javítást, de azt is világosan kell látni – így Stein –, hogy e követelések mögött nyilvánvalóan és nem (csak) egyszerűen általános pedagógiai, hanem sokkal inkább politikai-társadalmi elképzelések és érdekek húzódnak. A tudományos tankönyvkutatás tehát nem más, mint a problémaorientált (szak-, nevelés- és politikatudományi) tanítás- és médiakutatás része, amely tárgyát – a tankönyvet – az adott kor társadalmi folyamatainak termékeként és egyben összetevőjeként határozza meg.

A „funkcionális” tankönyvkutatás modellje – THONHAUSER

Az osztrák Josef Thonhauser a tankönyvkutatás szisztematizálását funkcionális alapon kísérli meg. (14) Előzetesen leszögezi, hogy a kutatás még definíciós problémákkal küszködik. Ami a tankönyv definícióját illeti, szerinte a tankönyvek az iskolai oktatási és tanulási folyamatot alátámasztó médiák, amelyek mindamellelt (legalábbis Ausztriában) komoly értékek, amelyeket közpénzekből bocsátanak a tanulók rendelkezésére. Továbbá a tankönyvek olyan államilag engedélyezett és támogatott eszközök, amelyek kortörténeti dokumentumok, a társadalmi tudat termékei, s így heves politikai csatározások tárgyai. Végezetül a tankönyvek többé-kevésbé tudatos kalkuláció által létrehozott gazdasági tényezők is.

Thonhauser e meghatározásból kiindulva a tankönyvkutatás kettős – kritikai-analitikus és konstruktív-szintetikus – feladatát fogalmazza meg. A tankönyvek funkcióiból levezetett lehetséges tankönyvkutatási koncepciókat az 1. táblázat mutatja be.

A fentiek értelmében tehát a Thonhauser-féle „funkcionális” tankönyvkutatási koncepció a következő praktikus eredménnyel járhat: egyértelművé teszi a tankönyvfelhasználók

számára egy tankönyv minőségi jellemzőit, ösztönzést ad a tankönyvszerzők számára a meg­lévő tankönyvek revíziójához, az újak tartalmi és formai fejlesztéséhez, tisztázza a tankönyv- „termelés” feltételeit, következményeit, és végezetül eredményekkel szolgálhat a tan­könyv használatát, hatását illetően. Thonhauser szerint nem elegendő csupán a kutatás kri­tikai-elemző funkciójára figyelni, hanem nagy hangsúlyt kell fektetni a kutatás innovatív elemeire. Ez lehet a garanciája ugyanis annak, hogy a tankönyvkutatás eredményei a gya­korlatban is hasznosíthatók legyenek.

A „komplex” tankönyvkutatási modell – WEINBRENNER

Peter Weinbrenner „komplex” tankönyvkutatási modellje (15) először tesz kísérletet arra, hogy a társadalomtudományos tankönyvkutatást a lehető legtágabb kontextusba helyezze el. Modelljének ezúttal is adta a „tankönyvkutatás mint kontextuskutatás” elnevezést. (1. ábra). A kontextus jelen esetben szélesen értelmezett dimenzió- és kategória-rendszert jelent, azaz a kutatás elméleti vonatkoztatási kereteit, „Referenzsystem”-jét. Weinbrenner a bieleföldi kutatócsoport vezetőjeként, raszterük kidolgozójaként több éves elméleti kutatómunkája alapján azonban szükségesnek tartja leszögezni: a tudományos tankönyvkuta­tás zárt és egyben teljes elméleti keretrendszerének meghatározása, a kutatási kérdések sok­félesége és komplexitása miatt reménytelennek tűnik. Egy biztos: a tankönyvkutatásnak – legalábbis, ha a tankönyvet mint egészet feltételezi – tudatosan kell vállalnia a multidimenzionalitást és multiperspektivitást. A multidimenzionalitás a kutatásba bevont tudomá­nyok lehetséges összességét jelenti, tehát azt, hogy egy tankönyv vizsgálatkor ne csak az iskolai tantárgyaknak (pl. földrajz, történelem, kémia stb.) megfelelő szaktudomány érde­kei domináljanak, hanem jelenjenek meg közben a neveléstudományok, a „tankönyvde­sign” és mint metateóriák, a különféle tudomány- és ismeretelméleti teóriák. Multiperspektivitás alatt Weinbrenner azt érti, hogy a tankönyvelemzésben minél több ismeretelméleti érdek (erkenntnisleitende Interesse) jusson szóhoz. Úgymint az empirikus-analitikus szempont, amely valamely tankönyv lényegi jegyeinek deskriptív megfogalma­zásában jelöli ki a célját, vagy kapjon teret a kritikus-innovatív szempont is, amely a tankönyvek javításának, fejlesztésének feltételeit fogalmazza meg, és a deficitek feltárá­sa után konstruktív javaslatokat tenne; végezetül szükség van a tankönyvelemzés gyakorlati szempontú megközelítésére is, amely a tanárok számára nyújtana segítséget ahhoz, hogy ésszerű kritériumok alapján az oktatás, továbbá saját maguk és diákjaik számára legopti­málisabb tankönyvet válasszák ki.

Weinbrenner a tankönyvet mint folyamatot, terméket és mint szocializációs tényezőt ér­telmezi, és ennek értelmében a tankönyvkutatás három fajtáját különbözteti meg.:

I. Folyamatorientált tankönyvkutatás, amely a tankönyv keletkezésével, „életciklusával”, azon belül is a következő résztémákkal foglalkozik:

1. a tankönyv létrehozása (szerzők, kiadók);
2. tankönyvengedélyezési és -jóváhagyási eljárások;
3. a tankönyv piacosítása;
4. a tankönyv eljuttatása az iskolába;
5. a tankönyv felhasználása a diákok, tanárok, szülők által az iskolán kívül és belül;
6. a tankönyv selejtezése és megsemmisítése.

II. Produktumorientált tankönyvkutatás. Produktum alatt nem a piaci értelemben vett ter­méket kell értenünk, hanem a tankönyv ebben az esetben mint az oktatás és a vizuális kom­munikáció eszköze szerepel. Tartalomelemző eljárással hosszsmetszeti (történeti), és kereszt­smetszeti (összehasonlító) elemzés végezhető el négy dimenzió mentén:

1. tudományelméleti dimenzió (ismeretelméleti pozíció és szándékok, kijelentéselem­zés, fogalomalkotás, értékítéletek, ideológiák jelenlétének vizsgálata);
2. szaktudományi dimenzió (szaktudományi megfelelés, az aktuális szaktudományi eredmények, viták, módszerek jelenléte);

3. szakdidaktikai dimenzió (didaktikai koncepció, tanulásméлет, a tartalom strukturált-sága, következetessége, tananyagkiválasztás és transzformáció, problémaorientáltság, tantervi megfelelés);

4. neveléstudományi dimenzió (neveléstudományi paradigma, iskolatípus, didaktikai funkciók, módszerek, szövegstruktúrák, szövegérthetőség, kommunikációs formák);

5. design (külső forma, szín, grafika, tipográfia).

III. Hatásorientált tankönyvkutatás. A tankönyv ebben az esetben mint az oktatás szocializációs tényezője szerepel, a kutatás típusa pedig „receptiókutatás”. A kutatás legfontosabb kérdései: a tankönyv milyen hatást gyakorol a tanulókra, a tanároknak, a közvéleményre és a nemzetközi kapcsolatokra; hogyan hat a médiumok környezetében (korrigál, megerősít, kompenzál); milyen világlépet, érték- és gondolkodási mintákat, előítéleteket, ellenségekpeket stb. közvetít. Ebben az értelemben tehát itt média-, kommunikáció- és hatás-, illetve befogadáskutatásról van.

Összegzés

Végigtekintve a nemzetközi tankönyvelemzéssel kapcsolatos szakirodalmat, megállapítható, hogy a tankönyvkutatások zöme szinte kizárólag a második típusra irányul. Az I. és a III. típusú kutatási dimenzióknak sem hagyománya, sem kidolgozott technikái, módszerei nincsenek a szakmában. Weinbrenner kutatási tipológiájának sokoldalú megközelítése, komplexitásra való törekvése ellenére a kérdés nyitott marad: célszerű-e egy elemzés kapcsán minden aspektusra tekintettel lenni, a tankönyvet a maga teljességében vizsgálni? Weinbrenner a kérdést a „Totalanalyse versus Partialanalyse” dichotómiában élezi ki, és megadja a választ is: sohasem szabad „az egész könyvet” elemezni, hanem sokkal inkább a különböző jellemzők, tartalmak, funkciók szerint kell az elemzést elvégezni. Ennek kifejezésére az „Aspektforschung” fogalmat alkotja meg. (16)

A tankönyvkutatás szakirodalmának rövid áttekintő elemzése, a különböző koncepciók bemutatása alapján leszögezhető egy nagyon fontos megállapítás: nem biztos, hogy feltétlenül deficitként kell konstatálni a tankönyvkutatás hiányzó elméletét. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a kutatók által hiányolt elméletre mint *egyetlen elméletre és módszerre* való hivatkozás tévutakra vezethet. Egyre inkább elfogadott Weinbrennernek az a véleménye, hogy a megoldást „az” elmélet és „a” módszer kidolgozása helyett az a multidiszciplináris és multiperspektívus megközelítés adhatja, amely az elméleti és módszertani elvárások sokféleségének a tankönyvelemzések összességében fog megfelelni.

Végezetül, semmiképpen sem egy új(abb) modell megalkotásának az igényével, hanem inkább a hazai tankönyvkutatást is ösztönözve, egy összefoglaló táblázatban tekintjük át az eddig felmerült tankönyvi értelmezéseket, illetve az abból eredeztethető tudományos pozíciókat, kutatási perspektívákat (2. táblázat).

Jegyzetek

(1) Georg Eckert munkásságának azzal állított emléket az utókor, hogy 1975-ben az általa alapított Tankönyvkutató Intézet felvette a nevét.

(2) *A Handbook for the improvement of textbook and teaching materials as aids to international understanding.* UNESCO, Paris 1949.

(3) JEISMANN, KARL-ERNST: *Internationale Schulbuchforschung. Aufgaben und Probleme.* Internationale Schulbuchforschung, 1979. 1. sz., 7–22. old.

(4) *Schulbuchschelte. Politikum und Herausforderung wissenschaftlicher Schulbucharbeit.* Szerkesztette: STEIN, GERD Stuttgart 1979.

(5) LAUBIG, MANFRED–PETERS, HEIDRUN–WEINBRENNER, PETER: *Methodenprobleme der Schulbuchanalyse.* Bielefeld 1986. (kiadatlan kutatási beszámoló); RAUCH, MARTIN–TOMASCHEWSKI, LOTHAR: *Reutlinger Raster zur Analyse und Bewertung von Schulbüchern und Begleitmedien.* Reutlingen 1986.

(6) SCHÜDDEKOPF, OTTO-ERNST: *20 Jahre Schulbuchrevision in Westeuropa 1945–1965.* Schriftenreihe des Internationalen Schulbuchinstituts. Band 12. Braunschweig 1966, 41–42. old.

- (7) WEINBRENNER, PETER: *Grundlagen und Methodenproble sozialwissenschaftlicher Schulbuchforschung*. = *Schulbuchforschung*. Szerkesztette: OLECHOWSKI, RICHARD. Frankfurt am Main 1995.
- (8) RÜSEN, JÖRN: *Das ideale Schulbuch. Überlegungen zum Leitmedium des Geschichtsunterrichts*. Internationale Schulbuchforschung, 1992. 14. Heft 3. 237–250. old.
- (9) Itt adjuk meg, a teljesség igénye nélkül, a nemzetközi tankönyvkutatás szempontjából releváns folyóiratokat, sorozatokat (1997-es állapot): Franciaország: BULLETIN D'INFORMATION SUR LE MANUELS SCOLAIRES (évente háromszor); Anglia: PARADIGM. NEWSLETTER OF THE COLLOQUIUM ON TEXTBOOKS, SCHOOLS AND SOCIETY (1989 novembere óta évente háromszor); Svédország: PEXU. THE STUDY OF PEDAGOGIC TEXTS AN THE UNDERSTANDING OF CURRICULUM CONTENT (évente kétszer); Németország: IFS-IMPULSE. Hrsg. vom Institut für Schulbuchforschung, Duisburg (1974 óta 20 kötet); ZUR SACHE SCHULBUCH. PAEDAGOGISCHE INFORMATIONEN – PROVOKATIVE IMPULSE (10 kötet); INTERNATIONALE SCHULBUCHFORSCHUNG. Zeitschrift des Georg-Eckert-Instituts (1978 óta évente négyszer); STUDIEN ZUR INTERNATIONALEN SCHULBUCHFORSCHUNG. Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts (1990-ig 70 kötet); a korábbi NDK: INFORMATIONEN ZUR SCHULBUCHFRAGEN (1990-ig 63 szám, évente négyszer); USA: JOURNAL OF READING. A publication of the International Reading Association (évente nyolcszor).
- (10) JOHNSEN, EGIL B.: *Textbook in the Kaleidoscope*. Oslo–Oxford, 1993; uő: *Textbook Theory and Textbook Research*. = *Textbooks and educational media: collected papers 1991–1995*. Szerkesztette: SELANDER STAFFAN. The Internationale Associations for Research on Textbooks and Educational Media /IARTEM/, Stockholm 1997, 25–45. old.
- (11) CHOPPIN, ALAIN: *Les Manuels Scolaires: Histoire et Actualité*. Paris 1992; uő.: *Guide du Producteur de la Banque Emmanuelle*. Institut National de Recherche Pédagogique, Paris 1989.
- (12) *Schulbücher auf dem Prüfstand. Perspektiven der Schulbuchforschung und Schulbuchbeurteilung in Europa*. Szerkesztette: FRITZSCHE, PETER. Frankfurt am Main 1992.
- (13) STEIN, GERD: *Schulbuchkritik als Schulkritik. Hinweise und Beiträge aus politikwissenschaftlicher Sicht*. Saarbrücken 1976.
- (14) THONHAUSER, JOSEF: *Was Schulbücher (nicht) lehren. Schulbuchforschung unter erziehungswissenschaftlichem Aspekt*. = *Schulbücher auf dem Prüfstand*, i.m., 55–78. old.
- (15) WEINBRENNER, PETER: *Grundlagen und Methodenprobleme...*, i. m.
- (16) Uo., 50. old.

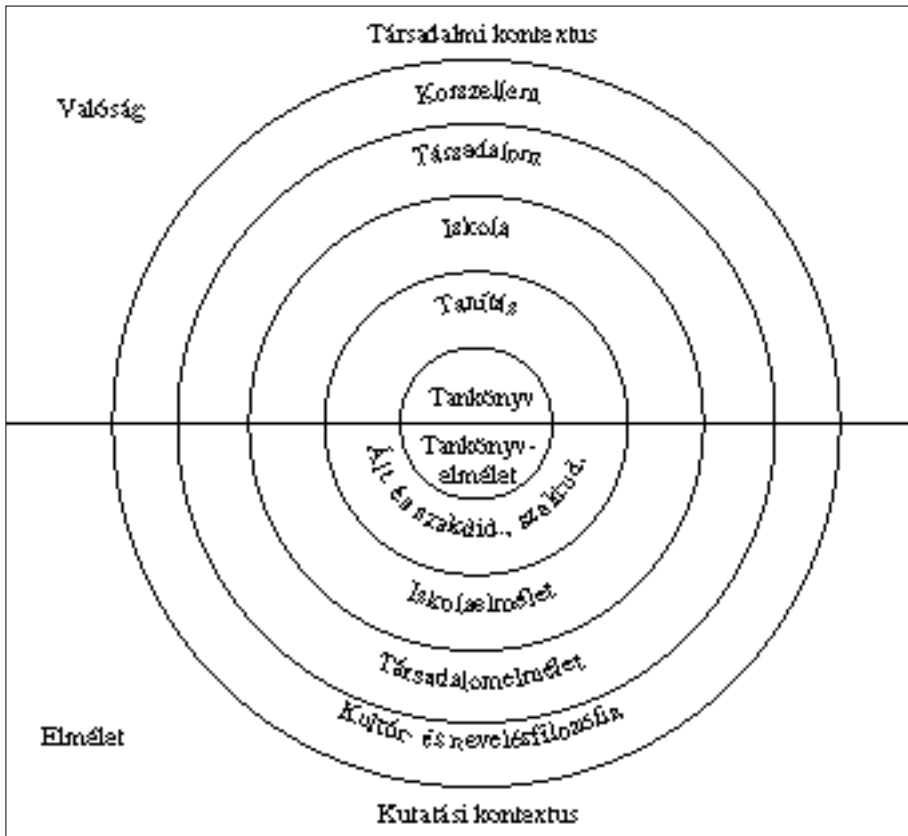
A tankönyv funkciói	Kritikus-analitikus tankönyvelemzés	Konstruktív-szintetizáló tankönyvelemzés
A tankönyv mint az oktatási és tanulási folyamat eszköze	tanfolyorientált és/vagy tanításmetodikailag orientált tartalomlemzés, deficitlelemzés	tanfolyelméleti és módszertani-didaktikai koncepciók a hatékony tankönyvfejlesztéshez
A tankönyv mint a társadalmi tudat kordokumentuma	neveléstudományi, szakdidaktikai, ideológiakritikai elemzések	tanfolyelméleti és metaelméleti koncepciók a tankönyvfejlesztéshez
A tankönyv mint a társadalmilag elvárt értékek elsajátításának eszköze	neveléstudományi hatáskutatások	a pedagógiai fejlesztő munka koncepciói a társadalmilag elvárt értékek elsajátítására
A tankönyv mint gazdasági tényező	oktatás/képzésgazdaságtani elemzések	oktatás/képzésgazdaságtani kalkulációk
A tankönyv mint a politikai ellentétek eszköze	társadalomtudományi (különösen kortörténeti-szociológiai) ideológiakritikai elemzések	a jövőbeli társadalmi fejlődés teóriái

Forrás: Thonhauser, Josef: *Was Schulbücher (nicht) lehren...*, i. m., 57. old.

1. táblázat

A tankönyvkutatás dimenziói	A kutatás szempontjai
A tankönyv mint kordokumentum	történeti
A tankönyv mint informatorium	szaktudományi/tanfolypedagógiai
A tankönyv mint politikum	politikai-ideológiai
A tankönyv mint pedagógikum	pedagógiai/didaktikai
A tankönyv mint médium	kommunikáció-elméleti, nyelvészeti, recepcióelméleti
A tankönyv mint szocializációs faktor	szociológiai, pszichológiai
A tankönyv mint termék	ökonómiai, oktatásgazdaságtani, esztétikai

2. táblázat

Forrás: Weinbrenner, Peter: *Grundlagen und Methodenprobleme...*, i. m., 51. old.

1. ábra